

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МІЖНАРОДНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

БЕССАРАБ Наталя Миколаївна

УДК 347.98

ЮРИСДИКЦІЯ ТА ПІДСУДНІСТЬ ЦИВІЛЬНИХ СПРАВ

Спеціальність 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Одеса – 2015

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному університеті «Одеська юридична академія» Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник кандидат юридичних наук, доцент,
АНДРОНОВ Ігор Володимирович,
Національний університет
«Одеська юридична академія»,
доцент кафедри цивільного процесу

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор,
МАХІНЧУК Віталій Миколайович,
Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника,
професор кафедри судочинства;
кандидат юридичних наук,
ХОЛОД Вікторія Володимирівна,
Апеляційний суд Одеської області,
заступник начальника відділу судової статистики,
узагальнення судової практики, інформаційного
забезпечення та кодифікаційно-довідкової роботи

Захист відбудеться 1 жовтня 2015 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 41.136.01 Міжнародного гуманітарного університету за адресою: 65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 33.

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Міжнародного гуманітарного університету за адресою: 65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 33.

Автореферат розісланий « ____ » серпня 2015 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Т.О. Анцупова

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Побудова в Україні правової держави та формування громадянського суспільства поставили першочергове завдання ефективного захисту прав та свобод кожного члена такого суспільства. І чи не найважливішим заходом виконання поставленого завдання слід визнати створення сильної та незалежної судової влади, наділення судів широкими повноваженнями щодо здійснення правосуддя. Так, Конституція України проголосила найвищою цінністю права та свободи людини і закріпила необхідність їх судового захисту. При цьому Основний Закон поширив юрисдикцію судів на всі правовідносини, що виникають у державі.

Зазначена конституційна норма змусила законодавця змістити наголос з визначення кола справ, підвідомчих судові, на проблему розмежування компетенції різних спеціалізованих судів щодо вирішення тих чи інших категорій справ (розмежування юрисдикції), про що, зокрема, свідчать назви глави 2 «Цивільна юрисдикція» розділу I Цивільного процесуального кодексу України (ст. 15 «Компетенція судів щодо розгляду цивільних справ»), глави 2 «Адміністративна юрисдикція і підсудність адміністративних справ» розділу II Кодексу адміністративного судочинства України (ст. 17 «Юрисдикція адміністративних судів щодо вирішення адміністративних справ»).

Разом із тим в юридичній літературі до теперішнього часу не вироблено єдиного розуміння судової та, зокрема, цивільної юрисдикції, не досить чітко відмежовуються ці поняття від суміжних з ними понять, що негативно впливає на реформування чинного процесуального законодавства і, як наслідок, на ефективність здійснення правосуддя. Відсутні в сучасній процесуальній науці й чіткі критерії розмежування юрисдикції різних спеціалізованих судів. Крім того, наукові дослідження юрисдикційних проблем, як правило, здійснюються у відриві від іншого важливого інституту процесуального права – підсудності, ці поняття нерідко ототожнюються чи розглядаються як загальне та часткове, що не зовсім відповідає їх правовій природі.

Зазначене обумовлює необхідність наукового дослідження феномена цивільної юрисдикції у взаємозв'язку з такою правовою категорією, як підсудність цивільних справ, що дозволяє розглянути дані поняття з точки зору їх органічної взаємної обумовленості, за якої властивості, особливості певної справи зумовлюють її віднесення до компетенції суду певної, чітко визначеної в законі спеціалізованої юрисдикції, який (суд), у свою чергу, наділяється сукупністю достатніх, необхідних та ефективних повноважень, що дозволяють у максимально короткий строк та правильно вирішити юридичну справу, яка вважається належною до його компетенції.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження проведено в межах виконання плану науково-

дослідної роботи кафедри цивільного процесу «Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні», яка розробляється відповідно до плану науково-дослідної роботи кафедри на 2011–2015 роки, що є складовою плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку Української державності та права» (державний реєстраційний номер 011U006H) на 2011–2015 роки.

Мета й задачі дослідження. Метою дослідження є розробка теоретичних положень щодо змісту таких основоположних процесуальних категорій та інститутів, як юрисдикція та підсудність в їх органічному поєднанні та взаємозв'язку, спрямованих на розвиток теорії цивільного процесуального права й удосконалення законодавства та судової практики стосовно визначення юрисдикції та підсудності цивільних справ.

Реалізація поставленої мети зумовила необхідність вирішення таких основних задач:

встановити зміст права особи на компетентний суд;

визначити сутність категорії «судова юрисдикція», провести відмежування цього поняття від інших суміжних понять та його співвідношення і взаємозв'язок з ними;

проаналізувати характер реалізації на сучасному етапі принципу спеціалізації судової системи та його вплив на судову юрисдикцію;

розробити на теоретичному рівні критерії розмежування судових юрисдикцій, зокрема цивільної юрисдикції від адміністративної та господарської, і сформулювати пропозиції щодо внесення змін до чинного законодавства з метою створення чіткого та доступного для розуміння механізму визначення юрисдикції певного суду щодо розгляду відповідних категорій справ;

провести аналіз процесуальних форм здійснення цивільної юрисдикції;

дослідити підсудність як інститут цивільного процесуального права, сформулювати визначення поняття підсудності та розкрити його взаємозв'язок з поняттям юрисдикції;

провести класифікацію видів підсудності;

проаналізувати наслідки порушення правил підсудності та запропонувати законодавчі зміни, спрямовані на мінімізацію негативних наслідків існування складної спеціалізованої судової системи та полегшення доступу громадян до правосуддя.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв'язку зі здійсненням судами цивільної юрисдикції та з приводу визначення підсудності цивільних справ.

Предметом дослідження є юрисдикція та підсудність цивільних справ.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є діалектичний метод пізнання, а також інші філософські, загальнонаукові та спеціально-наукові методи. Застосування діалектичного методу дозволило виявити основні засади здійснення цивільної юрисдикції в Україні (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3) та закономірності визначення підсудності судових справ (підрозділи 3.1, 3.2, 3.3). Історико-правовий метод використано при дослідженні формування законодавства про судоустрій та цивільного процесуального законодавства, а також теоретичних поглядів з проблем спеціалізації судочинства на різних історичних етапах (підрозділ 2.1). Метод компаративістики застосовувався для встановлення змісту категорій «юрисдикція» та «підсудність» у законодавстві інших країн та порівнянні з положеннями українського процесуального законодавства (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3, 2.1). Для тлумачення змісту норм Конституції України, Цивільного процесуального кодексу України та інших законодавчих актів використовувався формально-юридичний метод (підрозділи 1.1, 1.2, 1.3). Системно-структурний метод дозволив визначити роль і значення цивільної юрисдикції у вирішенні завдань судового захисту прав і інтересів особи, а також сутність і важливість чіткого відмежування її від інших судових юрисдикцій (підрозділи 1.1, 2.2, 3.3). Застосування всіх зазначених методів у їх взаємозв'язку сприяло повноті та об'єктивності дисертаційного дослідження.

Теоретичною основою дисертаційної роботи стали праці вчених, таких як: І.В. Андронов, О.В. Аргунов, О.О. Гаркуша, П.С. Дружков, П.Ф. Єлісейкін, Г.А. Жилін, С.В. Ківалов, О.В. Колісник, В.В. Комаров, С.М. Коссак, Р.О. Куйбіда, Д.Д. Луспенник, Р.М. Мінченко, Ю.К. Осіпов, П.І. Радченко, В.В. Сердюк, О.С. Снідевич, П.М. Тимченко, О.І. Ференц, Л.І. Фесенко, Ю.С. Червоний, Д.М. Шадура, М.Й. Штефан та ін.

Серед дисертаційних досліджень, які проводилися за схожими тематичними напрямками, слід назвати, зокрема, дисертації Д.М. Шадури «Цивільна юрисдикція» (2008) та П. М. Тимченка «Проблеми судової підвідомчості» (2000). Проте названі наукові праці не знімають актуальності проблеми, що висвітлюється в даній роботі, оскільки вони не розглядали цивільну юрисдикцію та підвідомчість у контексті їх взаємозв'язку з підсудністю, а мали дещо інші предмети наукового дослідження.

Нормативну основу дисертаційного дослідження склали Конституція України, норми процесуальних законів, у першу чергу Цивільного процесуального кодексу України, а також Кодексу адміністративного судочинства України та Господарського процесуального кодексу України, інші законодавчі акти, а також практика Верховного Суду України, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних та кримінальних справ та Конституційного Суду України.

Наукова новизна одержаних результатів визначається тим, що дисертація є першим в українській юридичній науці комплексним монографічним

дослідженням проблем цивільної юрисдикції та підсудності справ цивільним судам у їх нерозривній єдності та взаємозумовленості. У ньому вперше цивільна юрисдикція розглядається як невід'ємна складова комплексного явища, утвореного її поєднанням з підсудністю цивільних справ. У дисертації сформульовано низку нових положень, висновків, пропозицій, які мають важливе значення для юридичної науки і практики, а саме:

уперше:

сформульовано визначення права на компетентний суд як нічим не обмеженого та безумовного права особи звернутися до того суду судової системи держави, який наділений відповідною компетенцією щодо розгляду справи, яка йому підсудна;

запропоновано усунути колізію норм ЦПК України щодо недопустимості відмови від права на звернення до суду шляхом передбачення можливості залишення заяви без розгляду у зв'язку з укладенням третейської угоди лише в разі обопільної, чітко вираженої на це згоди сторін;

запропоновано покороковий алгоритм визначення належності справи до цивільної юрисдикції шляхом почергового виключення її належності до адміністративної та господарської юрисдикції;

з метою полегшення доступу до правосуддя запропоновано внесення низки змін та доповнень до ЦПК України, якими, зокрема, передбачається уніфікація положень процесуального законодавства щодо наслідків порушення правил підсудності та покладення на суд обов'язку щодо сприяння особі у зверненні до компетентного суду;

удосконалено:

визначення понять «компетенція» як сукупність повноважень щодо розгляду і вирішення юридичних справ, визначених нормативно-правовими актами, та «юрисдикція» як предметна компетенція судів щодо розгляду та вирішення юридичних справ;

розуміння процесуальних категорій «підвідомчість» та «підсудність», які розглядаються в широкому та вузькому значеннях: відповідно як коло юридичних справ, що вважаються належними до компетенції певного державного або іншого органу (підвідомчість) чи певного суду зокрема (підсудність), та як властивість цих справ, що полягає в їх належності до компетенції певного державного чи іншого органу (суду);

визначення поняття «спеціалізований суд», а саме спеціалізований суд визначається як суд організаційно відокремленої підсистеми в єдиній системі судів загальної юрисдикції, наділений повноваженнями щодо розгляду справ певного виду юрисдикції (чи декількох видів юрисдикцій) у передбаченому для цієї юрисдикції процесуальному порядку;

набули подальшого розвитку:

твердження про необхідність виділення щодо цивільних справ окремого виду підсудності – предметну підсудність;

наукове обґрунтування використання галузевого критерію розмежування спеціалізованих судових юрисдикцій, який як складові включає предметний та суб'єктний критерії;

твердження про те, що поняття «належний суд» є комплексним та включає в себе дві складові: суд як орган судової системи та суд як суддя чи декілька суддів, що становлять його склад;

поділ цивільного судочинства на три основні види (провадження): позовне провадження, окреме провадження та наказне провадження, а також висновок про те, що інші процесуальні дії в рамках цивільної процесуальної форми (визнання та повернення до виконання рішень іноземних судів, оскарження та виконання рішень третейських судів, відновлення втраченого провадження) не є самостійними видами цивільного судочинства;

пропозиція використовувати саме інститут підсудності для розмежування предметів відання різних систем судів, що входять у судову систему України.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що сформульовані в дисертації теоретичні положення, висновки та пропозиції можуть бути використані в:

науково-дослідній сфері – при подальших дослідженнях проблем цивільної юрисдикції та підсудності;

правотворчій діяльності – при внесенні змін до чинних процесуальних законів та розробленні нових нормативно-правових актів щодо подальшого впровадження спеціалізації судових органів та розмежування судових юрисдикцій, визначення ознак юридичних справ, підсудних судам цивільної юрисдикції;

навчальному процесі – для викладання навчальної дисципліни «цивільний процес»; підготовки та підвищення кваліфікації суддів та інших практичних працівників; під час підготовки підручників для студентів вищих навчальних закладів освіти, методичних та навчальних посібників;

правозастосовній діяльності – при розгляді та вирішенні юридичних справ, визначенні справ, що підлягають розгляду за правилами цивільного судочинства, з'ясуванні їх підсудності, а також при розмежуванні юрисдикції спеціалізованих судів.

Апробація результатів дисертації. Висновки і положення дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри цивільного процесу Національного університету «Одеська юридична академія». Основні теоретичні положення та висновки дисертаційного дослідження були оприлюднені та обговорювалися на: міжнародній науково-практичній конференції, присвяченій 15-річчю Національного університету «Одеська юридична академія» та 165-річчю Одеської школи права «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права» (30 листопада 2012 р., м. Одеса); щорічній міжнародній науково-практичній

конференції ім. Ю. С. Червоного «Актуальні проблеми цивільного права та процесу» (13 грудня 2012 р., м. Одеса); міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної країни», присвяченій ювілею академіка С. В. Ківалова (16–17 травня 2014 р., м. Одеса); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у XXI столітті» (4 квітня 2014 р., м. Одеса); IX Міжнародній науковій конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Сучасна цивілістика» (28 березня 2014 р., м. Одеса); міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми цивілістики» (21 листопада 2014 р., м. Одеса).

Публікації. Основні положення, теоретичні висновки та пропозиції, що містяться у дисертації, відображені у 11 наукових публікаціях, з яких 4 наукові статті – у фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України, одна наукова стаття – у зарубіжному фаховому періодичному виданні та 6 інших публікацій.

Структура дисертації. Робота складається зі вступу, 3 розділів, кожен з яких містить по 3 підрозділи, висновку і списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи складає 208 сторінок, з яких основний текст – 188 сторінок. Список використаних джерел налічує 249 найменувань.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційного дослідження, визначено його мету, задачі, об'єкт і предмет, зазначено методологічні й теоретичні основи дослідження, сформульовано наукову новизну та основні положення, які виносяться на захист, практичне значення одержаних результатів, наведено дані щодо апробації та публікацій результатів проведеного дослідження.

Розділ перший «Судова юрисдикція» складається з трьох підрозділів.

У **підрозділі 1.1. «Право особи на компетентний суд: поняття, зміст, правове регулювання»** розглядаються питання наукового визначення поняття суду, право на звернення до якого особи забезпечується законом. На підставі аналізу міжнародних стандартів у галузі прав людини, у тому числі практики Європейського Суду з прав людини, а також чинного законодавства України, позицій учених-процесуалістів зроблено висновок, що для позначення суду, який відповідає вимогам, необхідним для розгляду певної, конкретної справи, доцільно використовувати поняття «належний суд». Належний суд як комплексне явище, у свою чергу, включає систему ознак, чи вимог, які характеризують певний суд як такий, що наділений повноваженнями на розгляд конкретної справи та розглядає її на засадах незалежності та неупередженості. Відповідно належний суд – це справедливий, незалежний, безсторонній, компетентний суд, створений на підставі закону.

Комплексне поняття «належний суд» включає в себе дві складові: суд як орган судової системи та суд як суддя чи декілька суддів, що становлять його склад. Належний суд у розумінні належного судового органу пропонується позначати терміном «компетентний суд». Говорячи про склад суду, доцільно користуватись терміном «належний склад суду» як таким, що охоплює дотримання широкої низки вимог щодо незалежності, неупередженості та порядку призначення суддів для розгляду справ.

У підрозділі 1.2. «Судова юрисдикція як складова компетенції судів» аналізуються сформовані в юридичній літературі підходи до визначення понять «юрисдикція» та «компетенція», а також їх співвідношення. Зокрема, до елементів компетенції окремі науковці вважають належними такі складові, як сукупність владних повноважень, права й обов'язки, предмети відання, завдання, функції, метод діяльності, юридична відповідальність.

Для встановлення співвідношення понять «компетенція суду» та «юрисдикція суду» використано поділ компетенції на види, а саме на функціональну, предметну та територіальну. Зокрема, предметною компетенцією називають сукупність предметних повноважень, тобто повноважень, які спрямовані на здійснення органом своїх функцій щодо певного кола об'єктів (предметів). Дотримується думка, що саме предметна компетенція суду щодо розгляду правових спорів та вирішення інших правових питань є його юрисдикцією. Таким чином, під судовою юрисдикцією в даній дисертаційній роботі розуміється предметна компетенція судів щодо розгляду та вирішення юридичних справ.

У роботі проведена також класифікація видів юрисдикції. Так, за критерієм органу, що володіє юрисдикцією (основного суб'єкта юрисдикційної діяльності), виділено судову, адміністративну та третейську юрисдикції; за критерієм спірності правовідносин, стосовно яких орган володіє юрисдикційними повноваженнями, виділяється спірна та безспірна юрисдикція; за галузевою ознакою, тобто залежно від матеріально-правових відносин, які можуть ставати об'єктом юрисдикційної діяльності, юрисдикцію слід поділити на кримінальну, цивільну, адміністративну, господарську та конституційну.

Підрозділ 1.3. «Співвідношення судової юрисдикції та підвідомчості справ судам» присвячений розмежуванню цих двох понять, які досить часто помилково отождожуються в процесуальній літературі. Підвідомчість у «широкому» розумінні слід визначати як коло юридичних справ, вирішення яких вважається належним до відання тих чи інших органів. Такий підхід до розуміння підвідомчості може застосовуватись, коли йдеться про певну кількість правових справ, наприклад про справи, які підвідомчі суду, третейському суду чи комісії з трудових спорів. Проте якщо йдеться про підвідомчість конкретної справи, на перше місце має виступити «вузьке» розуміння підвідомчості як властивість правових спорів та інших правових

питань, що полягає в їх належності до компетенції певного державного чи іншого органу.

Юрисдикція і підвідомчість мають багато точок зіткнення, вони націлені на досягнення одного й того самого завдання: розмежування повноважень різних юрисдикційних органів залежно від предмета їхньої діяльності. Проте ототожнювати підвідомчість та юрисдикцію невірно, оскільки, незважаючи на свою близькість, ці два поняття розмежовує відмінність, яка полягає в характері зв'язку між повноваженнями та їхнім об'єктом. Якщо юрисдикція характеризує цей зв'язок з боку суб'єкта повноважень – юрисдикційного органу, то підвідомчість – з боку їхнього об'єкта – кола правових питань, щодо якого цей орган здійснює свої повноваження.

У дослідженні спростовано думку про абсолютну судову підвідомчість. У цьому контексті положення ст. 124 Конституції України про поширення юрисдикції судів на всі правовідносини, які виникають у державі, слід розуміти таким чином, що у вирішенні відповідних юридичних справ та правових питань за наявності волевиявлення заінтересованих осіб відповідно до чинного законодавства завжди може бути задіяний суд у порядку попереднього чи наступного судового контролю.

Розділ другий «Цивільна юрисдикція» також включає три підрозділи.

Підрозділ 2.1. «Спеціалізація судів щодо розгляду справ цивільної юрисдикції на сучасному етапі реформування судової системи» – містить у собі короткий огляд становлення та сучасний стан реалізації принципу спеціалізації в побудові системи судів загальної юрисдикції, зокрема спеціалізації з розгляду цивільних справ.

Поява системи спеціалізованих судів вважається однією з провідних особливостей організації правосуддя. Вона викликана ускладненням та урізноманітненням суспільних відносин, а відповідно, і динамічним розвитком більшості галузей законодавства, які регулюють ці відносини, що фактично унеможлиблює підтримання на належному професійному рівні широкої компетентності працівників юридичної професії та суддів зокрема.

Вивчення історичного досвіду побудови судоустрою на землях сучасної України дозволяє зробити висновок, що до встановлення радянської влади розподіл справ між окремими видами судів здійснювався, як правило, за суб'єктним критерієм. Після створення соціалістичної держави за допомогою перших законодавчих актів СРСР було сформульовано універсальне правило про єдність і неподільність усієї судової системи, в яке спеціалізовані суди не вписувались. Радянська наука цивільного процесуального права розглядала можливість абсорбції цивільного процесуального права і кримінального процесуального права в єдине судове право, якому була притаманна «діалектична єдність, тісний взаємозв'язок

і взаємозумовленість судоустрою, цивільного і кримінального судочинства», хоч ця концепція повною мірою реалізована не була.

Після проголошення незалежності в Україні поступово здійснювались певні реформаторські кроки на шляху вдосконалення системи судів загальної юрисдикції, виділення в ній спеціалізованих судів та розмежування юрисдикції між ними, пошуку критеріїв такого розмежування. Аналіз чинних норм Закону України «Про судоустрій і статус суддів» дозволяє зробити висновок, що сьогодні в Україні при побудові системи судів загальної юрисдикції тією чи іншою мірою поєднані елементи галузевої та суб'єктної, а також «внутрішньої» та «зовнішньої» спеціалізації судів. Застосування «зовнішньої» спеціалізації при побудові судової системи є бажанішим порівняно з «внутрішньою», оскільки робить таку систему логічною та зрозумілою, спрощує розмежування компетенції між судами та, крім того, більшою мірою відповідає конституційним засадам. Проте «зовнішня» спеціалізація впроваджується в тих країнах, які здатні у фінансовому плані утримувати різноманітні спеціалізовані суди. На даному етапі розвитку судової системи України доцільно зосередити увагу на побудові системи загальних судів за принципом «внутрішньої» спеціалізації щодо окремих судових юрисдикцій (а не спеціалізації суддів, як це має місце сьогодні в місцевих загальних судах). Така спеціалізація повинна одержати прояв у формуванні в загальних судах усіх ланок судових палат з розгляду цивільних та кримінальних (а у місцевих – і адміністративних) справ з подальшою спеціалізацією суддів за окремими категоріями справ у межах відповідної судової юрисдикції.

У підрозділі 2.2. «Критерії відмежування цивільної юрисдикції від інших видів судової юрисдикції» розглядаються проблеми відмежування цивільної юрисдикції від господарської та адміністративної. Встановлено, що характер спірних правовідносин (як правовідносин, побудованих за методом координації чи субординації) на даний час не може бути визначальним критерієм розмежування юрисдикцій спеціалізованих судів загальної юрисдикції. На сьогодні під характером правовідносин як критерієм розмежування юрисдикцій пропонується розуміти галузеву належність правовідносин, з яких виник спір про право чи інша юридична справа.

Проте внаслідок комплексності окремих галузей законодавства, таких як земельне, господарське, фінансове тощо, можуть виникнути складності щодо розмежування юрисдикції стосовно розгляду низки схожих справ. У таких випадках пропонується використовувати суб'єктний критерій.

Тому виходячи з положень чинних ЦПК України, ГПК України та КАС України, виділено комплексний галузевий критерій розмежування юрисдикцій, який включає як складові предметний та суб'єктний критерії.

Окрім вказаного виділено ще три критерії: визначення конкретного переліку справ, що підлягають розгляду судами того чи іншого виду юрисдикції; визначення конкретного переліку справ, що не підлягають розгляду судами того чи іншого виду юрисдикції; «залишковий» критерій, тобто віднесення до певного виду юрисдикції справ, які не підлягають розгляду за правилами інших видів судочинства.

Підрозділ 2.3. «Процесуальна форма здійснення цивільної юрисдикції» присвячений питанням виокремлення видів цивільного судочинства (проваджень) та процесуальної форми їх здійснення.

Процесуальна форма і відповідне судочинство існують у нерозривній єдності. Наявність тієї чи іншої процесуальної форми завжди означає існування відповідного судочинства. Сказане повною мірою стосується і цивільної процесуальної форми, і цивільного судочинства. Таким чином, цивільне судочинство є способом, або формою, відправлення правосуддя, що здійснюється в рамках цивільної процесуальної форми та поділяється на види, які одночасно є і видами (провадженнями) цивільної процесуальної форми.

Отже цивільна юрисдикція як повноваження щодо розгляду та вирішення цивільних справ здійснюється як шляхом вирішення спорів у позовному провадженні, так і шляхом підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають юридичне значення, та видачі судових наказів про стягнення безспірної заборгованості в наказному провадженні.

Аналіз таких «додаткових» проваджень, як визнання та звернення до виконання рішень іноземних судів, оскарження та виконання рішень третейських судів, відновлення втраченого провадження, свідчить про те, що вони спрямовані не на досягнення власної кінцевої мети, а є засобом реалізації кінцевої мети іншої діяльності – іншого судового провадження, яке було втрачено, чи діяльності з розгляду спорів іншими органами – іноземними судовими органами чи третейськими судами.

Розділ третій «Підсудність цивільних справ» включає в себе три підрозділи.

У **підрозділі 3.1. «Підсудність як процесуальна категорія»** розглядаються різноманітні підходи до розуміння цієї правової категорії. Як і підвідомчість, підсудність запропоновано визначати в широкому та вузькому значеннях. Відповідно до першого, під підсудністю слід розуміти коло справ, що належать до юрисдикції певного суду судової системи України, у вузькому ж значенні підсудність є властивістю справи, що полягає в належності цієї справи до відання конкретного суду.

Підсудність у порівнянні з підвідомчістю є категорією з вужчою сферою застосування. Якщо підвідомчість розмежовує юрисдикційні повноваження різних за своєю правовою природою органів, то підсудність використовується виключно в рамках судової системи для визначення

судового органу, уповноваженого вирішити правовий конфлікт. У зв'язку з цим підтримано думку щодо доцільності використання інституту підсудності для розмежування предметів відання різних систем спеціалізованих судів, що входять у судову систему України.

У роботі піддано критиці підхід, згідно з яким підсудність визначає лише віднесення тієї чи іншої справи до відання суду першої інстанції. Пропонується визначати підсудність справи суду певної спеціалізації, інстанції, а також у певних територіальних межах. Відповідно виділяються такі види підсудності, як предметна, функціональна та територіальна.

Характеристиці видів територіальної підсудності присвячено **підрозділ 3.2. «Види територіальної підсудності»**. Законодавством встановлено низку правил територіальної підсудності, з урахуванням яких традиційно виділяють загальну, альтернативну, виключну підсудність, підсудність за зв'язком справ та за ухвалою суду.

За загальним правилом позов до фізичної особи подається до суду загальної юрисдикції тієї адміністративно-територіальної одиниці, на території якої зареєстровано місце проживання цієї особи. Позов до юридичної особи, а так само фізичної особи – суб'єкта підприємницької діяльності, подається за місцем їх державної реєстрації, що міститься в Єдиному державному реєстрі.

Із загального правила ст.ст. 110-114 ЦПК України передбачена ціла низка винятків, зокрема, зумовлених необхідністю чи доцільністю надання позивачеві права вибору суду, який розглядатиме справу, – так звана альтернативна підсудність. Навпаки, розгляд окремих категорій справ через пряму вказівку в законі допускається лише в конкретно визначених за місцем розташування судів. Така територіальна підсудність називається виключною. При конкуренції даного виду підсудності з іншими видами підсудності перевага завжди надається виключній підсудності.

Цивільне процесуальне законодавство України до внесення до нього змін Законом України від 7 липня 2010 року «Про судоустрій та статус суддів» передбачало існування договірної підсудності. На сьогодні можливість для сторін домовитися про суд, до якого вони будуть звертатися для вирішення спору, передбачена лише в ч. 2 ст. 110 ЦПК для подружжя у справах про розірвання шлюбу. При цьому даний випадок договірної підсудності, єдиний у чинному цивільному процесуальному законодавстві, носить значно обмежений характер, оскільки подружжя можуть у договірному порядку визначитися з підсудністю справи, враховуючи лише зареєстроване місце проживання чи перебування позивача або відповідача.

Підсудність за ухвалою суду є відносно новим видом територіальної підсудності, відповідно до якого територіальна юрисдикція суду визначається на підставі ухвали суду. Застосовується вона у випадках, чітко визначених законом.

У літературі іноді називають такий вид територіальної підсудності, як підсудність за зв'язком справ, під якою розуміють підсудність, за якої заявлена вимога підлягає розгляду в суді, де розглядається інша пов'язана з нею вимога або справа. Аналіз усіх цих випадків дозволяє зробити висновок, що всі вони є окремими випадками інших видів територіальної підсудності, а тому виділення такого виду, як підсудність за зв'язком справ, є недоцільним.

В підрозділі 3.3. «Шляхи реалізації принципу доступності правосуддя при порушенні правил підсудності» розглядаються наслідки порушення правил підсудності та можливі варіанти їх «пом'якшення», зокрема, у разі порушення правил предметної підсудності з метою полегшення доступу громадян до правосуддя.

На сьогоднішній день потребує вирішення проблема доступності правосуддя в контексті ускладненості вибору належної юрисдикції існує і потребує свого вирішення. Для цього запропоновано уніфікувати положення процесуального законодавства (як цивільного, так і інших) щодо наслідків порушення правил підсудності будь-якого виду на основі норм про порушення правил територіальної підсудності. У результаті обов'язок судді повернути заяву позивачеві для подання до належного суду в разі виявлення при відкритті провадження порушення правил підсудності буде поширений на випадки порушення правил усіх видів підсудності. При цьому обов'язково слід передбачити, що суддя в ухвалі про повернення заяви повинен зазначити суд, якому підсудна дана заява, причому така ухвала повинна бути обов'язковою для цього суду в частині прийняття заяви, крім випадку її скасування судом апеляційної чи касаційної інстанції. Більш того, положення про недопустимість спорів між судами буде поширено на всі види підсудності.

Якщо ж порушення правил підсудності буде виявлено після відкриття провадження, то в даному разі наслідки стосовно територіальної підсудності, з одного боку, та функціональної чи предметної підсудності – з іншого, повинні відрізнитись, оскільки розгляд цивільної справи за правилами іншого судочинства чи судом неналежної ланки є порушенням норм процесуального права, що мають своїм наслідком обов'язкове скасування відповідного судового рішення, на відміну від розгляду справи судом з порушенням правил територіальної підсудності. Тому виявлення порушення правил предметної чи функціональної підсудності в будь-якому разі повинно мати своїм наслідком припинення розгляду справи некомпетентним судом та її передачу до суду компетентного. Проте з метою захисту права особи на доступ до правосуддя суд слід позбавити повноважень щодо закриття провадження в даному разі, зобов'язавши його передати справу до компетентного суду.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дисертаційного дослідження вирішено наукове завдання з розробки теоретичних положень щодо змісту таких основоположних процесуальних категорій та інститутів, як юрисдикція та підсудність в їх органічному поєднанні та взаємозв'язку, спрямованих на розвиток теорії цивільного процесуального права й удосконалення законодавства та судової практики стосовно визначення юрисдикції та підсудності цивільних справ, а саме:

1. Запропоновано використовувати для позначення суду, уповноваженого розглянути ту чи іншу справу, узагальнену категорію «належний суд», під яким слід розуміти справедливий, незалежний, безсторонній, компетентний суд, створений на підставі закону. Зазначене комплексне поняття «належний суд» включає в себе дві складові: суд як орган судової системи та суд як суддя чи декілька суддів, що становлять його склад. Пріоритетним для позначення першої з названих складових є термін «компетентний суд», під яким слід розуміти суд, наділений компетенцією розглянути ту чи іншу справу. Таким чином, право особи на компетентний суд слід розуміти як її нічим не обмежене та безумовне право звернутися до того суду судової системи держави, який наділений відповідною компетенцією щодо розгляду справи, йому підсудної.

2. Важливо розмежовувати поняття «компетенція», «юрисдикція» та «підвідомчість». Компетенція суду, як і іншого органу державної влади, – це сукупність повноважень щодо розгляду і вирішення юридичних справ, визначених нормативно-правовими актами. Вона поділяється на територіальну, функціональну та предметну. Судовою юрисдикцією є предметна компетенція судів щодо розгляду та вирішення юридичних справ. Підвідомчість становить собою коло правових спорів та інших правових питань, вирішення яких вважається належним до компетенції певного державного чи іншого органу («широкий» підхід), а також може розглядатись як властивість правових спорів та інших правових питань, що полягає в їх належності до компетенції певного державного чи іншого органу («вузький» підхід). Вона прямо пов'язана з юрисдикцією органу, оскільки, як і остання, націлена на розмежування повноважень різних юрисдикційних органів залежно від предмета їхньої діяльності. Проте якщо юрисдикція характеризує цей зв'язок з боку суб'єкта повноважень – юрисдикційного органу, то підвідомчість – з боку їхнього об'єкта – кола правових питань, щодо якого цей орган здійснює свої повноваження.

3. Оскільки пріоритетною формою захисту прав та законних інтересів є судовий захист, то застосування альтернативних способів може застосовуватись за взаємною згодою сторін. Автор погоджується з думкою, що укладення сторонами угоди, в якій вони зобов'язуються звертатися

в разі виникнення спорів до третейського суду і цим самим позбавляються права на звернення до державного суду, фактично є відмовою від права на звернення до суду. Виходячи з цього, звертається увага на існуючу в цивільному процесуальному законодавстві колізію норм ч. 3 ст. 3 ЦПК України, відповідно до якої відмова від права на звернення до суду за захистом є недійсною, та п. 6 ч. 1 ст. 207 ЦПК України, що як підставу залишення заяви без розгляду називає наявність третейської угоди. Зазначену суперечність пропонується усунути шляхом внесення відповідних змін до цього Кодексу, якими передбачити можливість залишення заяви без розгляду у зв'язку з укладенням третейської угоди лише в разі обопільної, чітко вираженої на це згоди сторін.

4. Виходячи з конституційних положень, зроблено висновок, що вся система судів в Україні є спеціалізованою. Спеціалізований суд визначається як суд організаційно відокремленої підсистеми в єдиній системі судів загальної юрисдикції, наділений повноваженнями щодо розгляду справ певного виду юрисдикції (чи декількох видів юрисдикцій) у передбаченому для цієї юрисдикції процесуальному порядку, до складу якого входять судді, що відповідають як загальним вимогам щодо заняття посади судді, так і спеціальним вимогам щодо стажу, кваліфікації, фахової підготовки з питань юрисдикції цього суду.

5. Враховуючи існуюче соціально-політичне становище держави, пропонується поступове поглиблення спеціалізації судів: від побудови системи загальних судів за принципом «внутрішньої» спеціалізації щодо окремих судових юрисдикцій (формування в загальних судах усіх ланок судових палат з розгляду цивільних та кримінальних (а у місцевих – і адміністративних) справ з подальшою спеціалізацією суддів за окремими категоріями справ у межах відповідної судової юрисдикції) на теперішньому етапі до створення відокремленої гілки судів цивільної юрисдикції наряду із судами кримінальної, адміністративної та господарської юрисдикції в майбутньому.

6. З метою розмежування компетенції судів щодо розгляду справ пропонується використовувати комплексний галузевий критерій, що ґрунтується на галузевій належності правовідносин, з яких виник спір про право чи інша юридична справа. Суб'єктний та предметний критерії розглядаються як складові названого галузевого критерію. Як допоміжні, запропоновано застосовувати ще три критерії розмежування юрисдикції: визначення конкретного переліку справ, що підлягають розгляду судами того чи іншого виду юрисдикції; визначення конкретного переліку справ, що не підлягають розгляду судами того чи іншого виду юрисдикції; «залишковий» критерій, тобто віднесення до певного виду юрисдикції справ, які не підлягають розгляду за правилами інших видів судочинства. На підставі аналізу чинного цивільного процесуального

законодавства встановлено, що для визначення справ цивільної юрисдикції використовується галузевий та залишковий критерії.

7. Цивільне судочинство здійснюється в рамках цивільної процесуальної форми, під якою розуміють порядок здійснення правосуддя в цивільних справах, урегульований нормами цивільного процесуального законодавства та забезпечений засобами юридичної відповідальності. Види цивільного судочинства одночасно є видами (провадженнями) цивільної процесуальної форми, до яких належить: позовне провадження; окреме провадження; наказне провадження. Отже, цивільна юрисдикція як повноваження щодо розгляду та вирішення цивільних справ здійснюється як шляхом вирішення спорів у позовному провадженні, так і шляхом підтвердження наявності або відсутності юридичних фактів, що мають юридичне значення, та видачі судових наказів про стягнення безспірної заборгованості в наказному провадженні. Інші форми здійснення цивільної юрисдикції (визнання та повернення до виконання рішень іноземних судів, оскарження та виконання рішень третейських судів, відновлення втраченого провадження) не мають самостійного характеру і, відповідно, провадженнями можуть називатися лише з великою часткою умовності.

8. Під підсудністю слід розуміти коло справ, що належать до юрисдикції певного суду судової системи України («широке» значення), а також властивість справи, що полягає в належності цієї справи до відання конкретного суду («вузьке» значення). Наголошується на необхідності застосування інституту підсудності не лише для розмежування справ у першій інстанції, належних до територіальної компетенції судів першої ланки (територіальна підсудність), а й для розмежування предметів відання різних спеціалізованих систем судів, що входять у судову систему України (предметна підсудність), та категорій справ, що належать до компетенції судів окремих ланок судової системи на підставі виконуваних ними функцій (функціональна підсудність). Поділ підсудності на територіальну, предметну та функціональну підкреслює її взаємопов'язаність з компетенцією суду, яка поділяється на аналогічні види. Подальша класифікація територіальної підсудності дає підстави для виділення таких її видів: загальна, альтернативна, виключна, а також підсудність за ухвалою суду.

9. Розглядаючи проблему доступності правосуддя в умовах складної та розгалуженої системи спеціалізованих судів, автор доходить висновку, що найбільш оптимальним шляхом її вирішення повинна стати уніфікація низки положень процесуального законодавства (як цивільного, так і інших) щодо наслідків порушення правил підсудності будь-якого виду за прикладом норм, що регулюють на сьогодні наслідки порушення правил територіальної підсудності. Для цього пропонується внесення до чинного законодавства низки змін, якими слід також передбачити, що порушення правил предметної чи функціональної підсудності, на відміну від

порушення правил територіальної підсудності, у будь-якому разі повинно мати своїм наслідком припинення розгляду справи некомпетентним судом. Проте з метою реалізації права особи на доступ до правосуддя слід зобов'язати суд повідомляти заявника про компетентний суд (якщо порушення виявлено до відкриття провадження у справі) або самостійно передавати справу до такого суду (якщо зазначене порушення виявлено після відкриття провадження), заборонивши при цьому будь-які спори про підсудність.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Статті у наукових фахових виданнях:

1. Бессараб Н.М. Сучасне розуміння понять «підвідомчість» та «підсудність» / Н. М. Бессараб // Часопис цивілістики. – 2014. – Вип. 16. – С. 53–57.

2. Бессараб Н.М. Компетентний суд як орган належної юрисдикції / Н.М. Бессараб // Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. – О., 2014. – Вип.53. – С. 123–133.

3. Бессараб Н.М. Галузевий критерій відмежування цивільної юрисдикції судів / Н. М. Бессараб // Митна справа. – 2014. – № 6 (96). – Ч. 2, кн. 2. – С.263–269.

4. Бессараб Н.М. Особливості визначення територіальної підсудності позовів до міжнародних перевізників / Н. М. Бессараб // Часопис цивілістики. – 2014. – Вип. 17. – С. 166–170.

5. Бессараб Н.Н. Правовые последствия обращения в суд ненадлежащей юрисдикции / Н. Н. Бессараб // *Leges si viata*. – 2014. – № 12 (276). – С. 43–48.

Опубліковані праці апробаційного характеру:

6. Бессараб Н.М. Проблеми застосування положень про договірну юрисдикцію в цивільному судочинстві / Н. М. Бессараб // Актуальні проблеми цивільного права та процесу : матеріали щоріч. міжнар. наук.-практ. конф. ім. Ю. С. Червоного, 13 грудня 2012 р., м. Одеса / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – О. : Фенікс, 2012. – С. 137–139.

7. Бессараб Н.М. Процесуальні наслідки порушення правил виключної територіальної підсудності цивільних справ / Н. М. Бессараб // Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку державності та права : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присв. 15-річчю Нац. ун-ту «Одеська юридична академія» та 165-річчю Одеської школи права, 30 листопада 2012 р., м. Одеса / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». – О. : Фенікс. – Т. 2. – С. 623–625.

8. Бессараб Н.М. Поняття цивільної юрисдикції / Н. М. Бессараб // Правове життя сучасної країни : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присв. ювілею акад. С. В. Ківалова, 16–17 травня 2014 р., м. Одеса. – О. : Юрид. літ., 2014. – Т. 1. – С. 422–424.

9. Бессараб Н.М. Спеціалізація судів загальної юрисдикції щодо розгляду цивільних справ / Н. М. Бессараб // Нові завдання та напрями розвитку юридичної науки у XXI столітті : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. – О. : Міжнар. гуманітар. ун-т, 2014. – С. 52–56.

10. Бессараб Н.М. Проблеми розмежування юрисдикції державних та третейських судів / Н. М. Бессараб // Сучасна цивілістика : матеріали ІХ Міжнар. наук. конф. студ., аспірантів та молодих вчених, 28 березня 2014 р., м. Одеса / відп. за вип. Є. О. Харитонов. – О. : Юрид. літ., 2014. – С. 224–226.

11. Бессараб Н.М. Співвідношення категорій «компетенція суду» та «юрисдикція суду» / Н. М. Бессараб // Актуальні проблеми цивілістики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., 21 листопада 2014 р., м. Одеса. – О. : Фенікс, 2014. – С. 163–166.

АНОТАЦІЯ

Бессараб Н.М. Юрисдикція та підсудність цивільних справ. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Міжнародний гуманітарний університет, Одеса, 2015.

Дисертація присвячена дослідженню проблем цивільної юрисдикції та підсудності в їх взаємозв'язку. На підставі аналізу та узагальнення існуючих в юридичній літературі думок та положень чинного процесуального законодавства сформовано підхід до юрисдикції та підсудності як юридичних категорій, що з різних сторін характеризують зв'язок між компетентним судом та правовими питаннями, які вважаються належними до його компетенції.

Розглянуто співвідношення зазначених правових категорій із суміжними, такими як компетенція та підвідомчість. Досліджено проблеми та розроблено пропозиції щодо поглиблення спеціалізації судів з розгляду цивільних справ. Запропоновано новий підхід до розмежування цивільної та інших видів юрисдикції (адміністративної, господарської) на підставі основного – галузевого та низки додаткових критеріїв. Проаналізовано процесуальну форму здійснення цивільної юрисдикції. Здійснено класифікацію видів підсудності цивільних справ. Запропоновано

шляхи вдосконалення законодавства з метою забезпечення доступності правосуддя в умовах існування складної спеціалізованої судової системи.

Ключові слова: цивільна юрисдикція, цивільне судочинство, компетентний суд, компетенція судів, підвідомчість, критерії розмежування судової юрисдикції, підсудність, порушення правил підсудності, доступність правосуддя.

АННОТАЦІЯ

Бессараб Н.Н. Юрисдикция и подсудность гражданских дел. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.03 – гражданское право и гражданский процесс; семейное право; международное частное право. – Международный гуманитарный университет, Одесса, 2015.

В диссертации исследуются проблемы гражданской юрисдикции и подсудности как составляющих единого комплексного явления, с разных сторон характеризующих взаимосвязь компетентного суда и отнесенных к его компетенции правовых споров и иных юридических дел.

В результате изучения международных стандартов в области права на доступ к правосудию, положений действующего законодательства и разработок правовой доктрины сформировано понятие права на компетентный суд и дано его определение.

Усовершенствованы определения таких правовых понятий, как судебная юрисдикция, компетенция судов, подведомственность, подсудность, осуществлена их классификация и разграничение между собой.

Рассмотрены проблемы реализации принципа специализации в построении современной судебной системы. Выделяются основные направления специализации судов по рассмотрению гражданских дел и анализируются перспективы их дальнейшего развития.

Исследованы проблемы отграничения гражданской компетенции от хозяйственной и административной. Разработана система критериев и алгоритм осуществления такого разграничения.

Рассмотрены особенности процессуальной формы осуществления гражданской юрисдикции, в частности выделены основные виды гражданского судопроизводства и иные дополнительные виды процессуальной деятельности, которые также являются формами реализации рассматриваемого вида юрисдикции.

Проведено исследование вопросов определения подсудности гражданских дел с учетом деления ее на три вида: предметную, функциональную и территориальную. Отдельно рассмотрена классификация территориальной подсудности.

Освещаются последствия нарушения правил подсудности на различных стадиях рассмотрения гражданского дела. Разработаны предложения по внесению изменений в Гражданский процессуальный кодекс Украины и другие процессуальные кодексы в целях обеспечения доступности правосудия в условиях существования сложной специализированной судебной системы.

Ключевые слова: гражданская юрисдикция, гражданское судопроизводство, компетентный суд, компетенция судов, подведомственность, критерии разграничения судебной юрисдикции, подсудность, нарушения правил подсудности, доступность правосудия.

SUMMARY

Bessarab N.M. The jurisdiction and cognizance of civil cases. – Manuscript.

The thesis for the Candidate of Law Degree by specialty 12.00.03 – civil law and civil procedure; family law; private international law. – International Humanitarian University, Odessa, 2015.

Thesis is devoted to research of civil jurisdiction and cognizance in their correlation. Based on the analysis and synthesis of opinions existing in legal literature, and regulations of applicable procedural law, an approach to jurisdiction and cognizance was formed as to the legal categories which characterize from different angles the relationship between a competent court and legal issues within its competence.

The correlation of those legal categories with related ones, such as competence, is considered. The problems are researched and suggestions are worked out for deepening specialization of courts in civil cases. A new approach to the delineation of civil and other jurisdictions (administrative, economic) is suggested grounded on the basic – the branch-wise criterion and a number of additional criteria. Procedural form of civil jurisdiction is analyzed. Types of cognizance in civil cases are classified. Ways of improving the legislation were proposed in order to ensure access to justice in the face of complex specialized court system.

Key words: civil jurisdiction, civil legal procedure, the competent court, the courts competence, criteria of jurisdiction delineation, cognizance, infringement of the cognizance rules, access to justice.